

وارثان برگزیده از دیدگاه قرآن کریم (مطالعه موردی آیه ۳۲ سوره فاطر)

سید مجتبیٰ ملکی^۱

چکیده

قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی، معجزه جاویدان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و برنامه جامع و کامل هدایت انسان است. بهره‌مندی صحیح از این نسخه شفا بخش و صعود به قله‌های رفیع انسانیت توحیدی در صورتی ممکن خواهد بود که رجوع به قرآن از مسیر اهل بیت علیهم السلام صورت پذیرد، زیرا ایشان مخاطبان اصلی ترجمان واقعی و وارثان حقیقی قرآنند. از آنجا که برخی آیات قرآن ظرفیت برداشت معانی و پیام‌های متفاوت و گاه متضادی را دارند، برای شناخت مقصود واقعی خداوند و پی بردن به زوایای پنهان معانی ژرف آیات وحی، معیار و شاخصی مضمون از خطا و اشتباه مورد نیاز است. در زمان حیات رسول خدا صلی الله علیه و آله، این مهم بر عهده‌ی ایشان بود. بر اساس آیات قرآن کریم و سخنان رسول خدا صلی الله علیه و آله، بعد از رحلت آن حضرت، اهل بیت علیهم السلام برگزیدگان خداوند برای امامت امت و پاسداری از این میراث گران سنگ و ادامه دادن مسیر نورانی نبوت به منظور هدایت انسان‌ها به سرمنزل حیات طیبه هستند و این رسالت مهم را بر عهده دارند. آیات فراوانی بر اصل انحصار نیل به بیکران معارف حیات بخش و انسان‌ساز قرآن به مسیر اهل بیت علیهم السلام و تصریح بر شخص امام دلالت می‌کند. یکی از این آیات، آیه ۳۲ سوره فاطر است. این نوشتار برآن است تا با روش تحقیق کتابخانه‌ای و بهره‌مندی از منابع روایی و تفسیری، به بیان چگونگی این مهم بپردازد.

واژه‌های کلیدی: سوره فاطر، تفسیر تریبیتی، امامت، وارثان برگزیده قرآن.

۱. تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۱ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۱۴

۲. خارج فقه و اصول، مدرس دانشگاه فرهنگیان قم Karimhqom42@gmail.com

مقدمه

با گذر زمان و دست‌یابی بشر به گستره‌های وسیع‌تری از علم و دانش، نه تنها غبار خطا، فرسودگی و کهنگی بر ساحت قرآن کریم و برنامه‌های حیات بخش و انسان‌ساز آن ننشسته، بلکه حقانیت و دستیابی به سعادت مادی و معنوی انسان در گرو پیروی از احکام آن است. «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۲). اما سوال اینجاست که بعد از رحلت رسول خدا ﷺ، وظیفه مسلمانان و حتی عموم انسان‌ها برای فهم حقایق و معارف حیات بخش و انسان‌ساز قرآن چیست؟ آیا در میان دریای متلاطم اندیشه‌های متفاوت و گاه متضاد عالمان و اندیشمندان غیر معصوم و با تکیه بر فهم ناقص خود، می‌توان احکام و حدود الهی را از قرآن استنباط و به آن عمل کرد؟

چنین امری با فلسفه تشریح دین و فرستادن رسولان الهی به همراه کتاب‌های آسمانی سازگار نیست. خداوند برای زنده، فعال و پویا ماندن برنامه‌های قرآن، انسان‌های کاملی را برگزیده که با علم به ظاهر و باطن قرآن و احاطه به تمام زوایای پیدا و پنهان آن، پیگیری تحقق اهداف الهی بوده و در عمل به احکام الهی، پیشرو هستند. این برگزیدگان، مرجعی مطمئن برای مردم و مسئول هدایت جامعه به سرمنزل مقصود خواهند بود. به تصریح قرآن کریم (مائده: ۶۷) امامت، مکمل دین و ادامه نبوت است که متأسفانه بعد از رحلت رسول خدا ﷺ مورد بی‌مهری و حمله‌های فراوان قرار گرفت و جامعه‌ی بشری از برکات بی‌بدیل آن محروم ماندند. وقوع انقلاب اسلامی در ایران که منجر به سرنگونی نظام شاهنشاهی و برپایی جمهوری اسلامی با محوریت ولایت فقیه شد، به عنوان الگویی از حکومت ولایتی به رهبری امام معصوم در جهان معرفی شده است. این امر سبب شد مردم کشورهای مختلف با آگاهی از اهداف عالی انسانی - الهی اسلام و توانایی حکومت اسلامی برای مدیریت جامعه، فوج فوج به اسلام روی آورند. به موازات این اقبال عمومی، دشمنان نیز بر عمق و وسعت فعالیت‌های تخریبی خود افزودند. محور اصلی این حملات، تحریف، تخریب و تکذیب اصل مرفقی ولایت و امامت است. به همین دلیل ضرورت دارد با زدودن غبار غربت و مظلومیت از آیات مربوط به امامت و با استفاده از ابزارهای نوین به خصوص حضور فعال و مؤثر در فضای مجازی، کام‌تشنگان حقیقت را از زلال مستندات قرآنی، ماهیت، اهمیت، اهداف، آثار

و برکات امام معصوم سیراب و زمینه را برای حکومت جهانی دوازدهمین خورشید سپهر امامت، حضرت مهدی عجله الله تعالی فرجه فراهم کرد. یکی از این آیات، آیه ۳۲ سوره فاطر است. این نوشتار برآن است تا با روش تحقیق کتابخانه‌ای و بهره‌مندی از منابع روایی و تفسیری، به بیان چگونگی این مهم پردازد.

۱. آیه وراثت

خداوند در این آیه می‌فرماید:

﴿مَنْ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بإِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾ (فاطر: ۳۲)؛

آن‌گاه این کتاب را به آن کسانی که از بندگان خود انتخاب کردیم به ارث دادیم، پس بعضی از بندگان ستمگر خویشند، بعضی میانه‌رو و بعضی از ایشان به اذن خدا به سوی نیکی‌ها می‌شتابند. آن همان بخشش بزرگ است. درباره آیه سوالاتی مطرح است از جمله: ۱. چرا از واژه‌ی «أَوْرَثْنَا» استفاده شده است؟ ۲. مقصود از «کتاب» چیست؟ ۳. برگزیدگان چه کسانی هستند؟ ۴. ضمیر «هم» در «مِنْهُمْ» اشاره به چه کسانی است؟ ۵. «ستمگر به خود» چه کسی است؟ ۶. «میانه‌رو» کیست؟ ۷. «پیشی‌گیرندگان در نیکی‌ها» چه کسانی هستند؟ ۸. «به اذن الله» چه نکته‌ای را بیان می‌کند؟ ۹. مصداق «بخشش بزرگ» کدام است؟ و سؤالاتی دیگر با ارائه نظرات و احتمالات فراوان به گونه‌ای که اگر آن‌ها را در یک دیگر ضرب کنیم، از هزار احتمال بیش‌تر خواهد شد. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۴۷). مهم‌ترین سؤال که در فهم پیام آیه و رسیدن به معنای مرجع الهی نقش دارد، این است که «وارثان برگزیده» چه کسانی هستند؟ اینک مناسب است به دیدگاه‌های مطرح شده در این زمینه پرداخته شود.

۲. بررسی دیدگاه‌های مطرح شده درباره‌ی معرفی وارثان

در معرفی وارثان برگزیده، سه دیدگاه کلی وجود دارد:

اول: هر سه گروه «ظالم به خود»، «میانه‌رو» و «پیشی‌گیرندگان در نیکی‌ها» از پیامبران،

عموم مؤمنین، علمای اسلام و یا همه‌ی امت اسلامی، وارثان برگزیده و اهل بهشت هستند (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۰۹؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۰۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۶۱۲؛ رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۶، ص ۲۳۸؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۲۵۹؛ خطیب، ۱۴۲۴ق، ج ۱۱، ص ۸۸۶). بر این اساس، آیه مربوط به مسأله امامت نیست. مشهور میان علمای اهل سنت که دیدگاه منصوب بودن امامان از ناحیه خداوند را نپذیرفته‌اند، همین قول است.

دوم: وارثان برگزیده، افراد و گروه‌هایی خاص هستند. به بیان دیگر پیامبران (در صورتی که مقصود از کتاب، جنس کتاب‌های آسمانی (رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۶، ص ۲۳۹) یا دین باشد (مبیدی، ۱۳۹۳، ج ۸، ص ۱۸۴) و نه فقط قرآن کریم) یا علمای امت اسلامی از جمله اهل بیت (در صورتی که مقصود از کتاب در آیه، قرآن کریم باشد) مصداق وارثان برگزیده‌اند. اما «وارثان برگزیده» منحصر در اهل بیت علیهم‌السلام نیستند. (الوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۱، ص ۳۶۸؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۲۹۱؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۶۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۶۰). ملاحظه می‌شود که جمعی از مفسرین و اندیشمندان شیعه و سنی نیز با اندک تفاوتی، طرفدار این نظریه هستند. نقطه اشتراک این دونظریه، نفی انحصار وارثان برگزیده در اهل بیت علیهم‌السلام است. مهم‌ترین دلایل قول اول و دوم عبارت است از:

۱. خداوند، امت اسلامی را بهترین امت و میانه‌رو و معتدل دانسته که بر سایر امت‌ها برتری دارد (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۲۹۱؛ ابن‌عجیبه، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۵۴۲؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۲، ص ۱۶۴؛ مراغی، ج ۲۲، ص ۱۳۰؛ الوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۱، ص ۳۶۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۶۱۲؛ بغدادی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۴۵۶)؛ گرچه همه‌ی مسلمانان از نظر ایمان و عمل به قرآن، یکسان نیستند. صاحب‌نظران در این تفسیر، بیشتر «اصطفا» را به معنی «اختیار» گرفته‌اند.

۲. برخی معتقدند باید وراثت قرآن را به همه نسبت دهیم؛ در حالی که قائمین واقعی به امر وراثت، بعضی از افراد باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۶۳) علاوه بر این، ارث به معنای چیزی است که بدون تحمل رنج و زحمت به دست می‌آید و خداوند نیز قرآن را بدون تلاش و زحمت مسلمانان و از باب تفضّل در اختیار ایشان قرار داده است (خطیب، ۱۴۲۴ق، ج ۱۱، ص ۸۸۶).

۳. مقصود از ضمیر در (منهم)، «برگزیدگان» است؛ شبیه همان چیزی که در مورد

بنی اسرائیل آمده است؛ در حالی که می دانیم همه ی بنی اسرائیل وظیفه خود را در برابر آن میراث بزرگ انجام ندادند. یعنی فرد فرد امت مقصود نیست، بلکه مجموعه امت مورد نظر است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۶۲). از این که «ظلم» به «نفس» مقید شده پی می بریم که مانعی ندارد کسی نسبت به خودش ظلم کند و در عین حال از برگزیدگان باشد (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۰۷).

۴. مقصود از ظالم و مقتصد که در گروه برگزیدگان داخلند، کسانی از فرزندان، خانواده و نسل آن ها هستند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۴۲۶).

۵. برگزیدگان دارای مراتب و درجات مختلفی هستند؛ ظالم به خود، میانه رو و پیشی گیرندگان در نیکی ها. خداوند با این تفصیل ضمن معرفی اصناف سه گانه برگزیدگان، به همه ی آن ها بشارت داده که داخل بهشت می شوند. ظالم به خود، تصوّر نکند که از فضل خدا محروم است. ملاک برگزیده بودن، اسلام و ایمان است. همین مقدار که انسان در مقابل دین، تسلیم باشد، کافی است تا عنوان برگزیده بودن بر او صدق کند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۲، ص ۱۶۴؛ خطیب، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۸۸۶).

۶. ظلم به معنی ترک اولی است که حتی در مورد پیامبران نیز اتفاق افتاده است (رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۶، ص ۲۳۹)؛ مانند آن چه قرآن کریم از قول حضرت یونس علیه السلام نقل می کند که وی عرض کرد: «إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» (انبیاء: ۸۷)؛ و حضرت موسی علیه السلام که فرمود: «رَبِّ اِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي» (قصص: ۱۶) و حضرت آدم و حوا علیهم السلام که عرض کردند: «رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا» (اعراف: ۲۳).

۸. این سه گروه در یک ردیف و درجه قرار ندارند. ظالم ممکن است قبل از ورود به بهشت، متحمل کیفر و عذاب نیز بشود یا مشمول مغفرت خداوند قرار گیرد. میانه رو نیز مورد محاسبه قرار می گیرد، اما محاسبه ای خفیف و آسان. تنها پیشی گیرندگان در نیکی ها هستند که بدون حساب وارد بهشت شده و از نعمت های الهی بهره مند می شوند.

۹. قید «به اذن خدا» در آیه به معنای «به علم خداوند» یا به «امر و اراده خداوند» و یا «به توفیق و لطف خداوند» است. این قید مربوط به هر سه قسم (ظالم به نفس، میانه رو و سبقت گیرنده در نیکی ها) است (میبیدی، ۱۳۹۳، ج ۸، ص ۱۸۵).

۱۰. مقصود از آن فضل بزرگ «ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ» داخل کردن هر سه گروه به بهشت است و یا این که ظالم علی رغم ظالم بودن، در زمره برگزیدگان است (قرطبی، ج ۱۴، ص ۳۴۹).
 ۱۱. در روایاتی از پیامبر ﷺ و سخنان اصحاب آمده است که هر سه گروه اهل بهشت هستند. از ابوسعید خدری و اسامه نقل شده که رسول خدا ﷺ فرمودند: «این سه گروه به منزله ی واحد و همگی در بهشت خواهند بود». ابودرداء از حضرت پیامبر ﷺ هنگام تلاوت آیه شنیده که می فرمود: «پیشی گیرندگان در نیکی ها، بدون حساب وارد بهشت می شوند. افراد میانه رو مورد محاسبه ی آسان قرار می گیرند، اما کسانی که به خود ستم کرده اند، در طول محشر حبس می شوند، سپس خدا با نظر رحمت به آن ها می نگرد». ابن عباس گفته: «سابق به خیرات، بدون حساب وارد بهشت می شود و مقتصد به سبب رحمت خدا و ظالم در حق خود و اصحاب اعراف به شفاعت پیامبر ﷺ به بهشت می روند». ابن عباس در نقل دیگری، ظالم به خود را کافر دانسته است. خلیفه دوم گفته است: پیامبر ﷺ ظالم به خود را کافر دانسته است. عبید بن عمیر گفته: هر سه گروه در زمره ی صالحین هستند (سیوطی، ج ۵، ص ۲۵۱).

سوم: وارثان برگزیده، فقط اهل بیت ﷺ هستند. بیشتر مفسرین شیعه، مقصود از برگزیدگان وارث قرآن کریم را منحصرأ معصومین ﷺ می دانند (قمی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۲۰۹؛ طوسی، ج ۸، ص ۴۲۹؛ طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲۰، ص ۳۳۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۰۶؛ رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۶، ص ۱۱۳؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷، ص ۴۱۰؛ شتر، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۲۰۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۳۸؛ مغنیه، ۱۴۲۵، ص ۵۷۶؛ کاشانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۱۶۵؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۵۰۰). مهم ترین دلایل قول سوم عبارت است از:

۱. اهل بیت ﷺ از نظر ارتباط سببی و نسبی، در رتبه اول وارثان پیامبر ﷺ قرار دارند.
۲. کلمه «اصْطَفَيْنَا» صرفاً شایسته ی افرادی معصوم هم چون پیامبر ﷺ و امامان معصوم ﷺ است که خداوند به دلیل علم به شایستگی های ظاهری و باطنی و برخورداری از صلاحیت های لازم ایشان را از میان مردم برمی گزیند.
۳. واژه ی «اصطفی» به معنای برگزیدن آن کس یا چیزی است که خالی از هرگونه کاستی، ناخالصی و نقص باشد. ظلم به «نقص» معنا شده است. پس نمی توان «اصطفی» را به

خودش (خالی از نقص) و نقیضش (ظلم) تقسیم کرد.

۴. اضافه‌ی لفظ «عباد» به «نا» بر شرافت این «عباد» دلالت دارد که طبعاً گروهی خاص از مسلمانان هستند و وارثان قرآن کریم از میان این عباد برگزیده شده‌اند.

۵. یکی از ویژگی‌های قرآن کریم، آمدن صفتی از خداوند در انتهای آیه است که با محتوای آیه سازگار باشد؛ برای نمونه اگر موضوع کوتاهی بندگان مطرح باشد، صفت غفور و رحیم می‌آید. اگر موضوع سرپیچی و گردن‌کشی طرح شود، صفت شدید العقاب آمده و ... اگر منظور از «فضل کبیر» خداوند، ورود ظالمان به بهشت باشد، مناسب آن بود که در انتهای آیه از صفت «بخشنده» خداوند استفاده می‌شد. مناسب‌ترین گزینه برای فضل کبیر خداوند در این آیه، همان امور اختصاصی امامت یعنی برگزیدن، وارث قرآن قرار دادن و پیشی گرفتن در خوبی‌ها است. این معنا با فضل کبیر خداوند سازگاری دارد، در غیر این صورت، تفضّل خدا به انبیا و ائمه علیهم‌السلام با تفضّل به مسلمانان گنجه‌کار (که وارد بهشت می‌شوند) یکسان و برابر خواهد بود و این صحیح نیست.

۶. از مطالعه آیاتی که «اذن خدا» در آن‌ها آمده است، چنین برمی‌آید که استفاده از این عبارت در مواردی که توهم یا ادعای استقلال وجود داشته و یا امور بسیار مهم و سرنوشت‌ساز بوده است که باید بر آگاهی، اراده و رضایت خداوند نسبت به آن مورد تصریح و تأکید شود. در آیه ۳۲ سوره فاطر، پیشی گرفتن در کارهای نیک مقید به «اذن خداوند» است. مسلماً مقصود از این اذن، آن اذن عامی نیست که در همه‌ی حوادث و اتفاقات کوچک و بزرگ عالم هستی جریان دارد؛ زیرا اصل ایمان و عمل صالح بدون پیشی گرفتن از دیگران نیز مشروط به اذن خداوند است. پس باید این اذن، یک اذن مخصوص باشد که برای برخی از افراد صادر می‌شود و داشتن آن، فضل کبیر به شمار آید.

ویژگی مشترک اغلب مواردی که با قید «اذن الله» همراه شده، قطعیت و حتمی بودن وقوع و تحقق موضوع آن است. از سوی دیگر، کلمه‌ی «سابق» اسم فاعل است و بر استمرار دلالت دارد. از این دو مطلب می‌توان نتیجه گرفت که پیشی‌گیرندگان در نیکی‌ها، گروهی خاص هستند که پیشی گرفتن ایشان در نیکی‌ها اولاً به اذن خاص خداوند است، ثانیاً: یک امر مستمر است و ثالثاً این امر حتمی است. استمرار و حتمی بودن ناشی از اذن و اراده تکوینی

خداوند، تنها برای کسانی متصور است که او ایشان را از میان بندگانش برگزیده باشد؛ زیرا ایشان صلاحیت لازم را برای این مسئولیت سنگین دارند.

۷. تردیدی نیست که سبک و شیوه سخن گفتن قرآن کریم منحصر به فرد بوده و همین موضوع، جنبه اعجاز لفظی قرآن کریم است. از این رو تحلیل و تبیین جامع و کامل مفردات آیات قرآن، نقش بسزایی در نتیجه و خروجی آن دارد؛ برای نمونه تفاوت است بین عبارت «ما به ارث دادیم» و عبارت «به ارث بردند یا ارث داده شدند». در آیه ۳۲ سوره فاطر آمده است: «ما این کتاب را به کسانی از بندگانشان که آن‌ها را برگزیدیم به میراث دادیم». می‌توان گفت در این آیه هم نسبت به میراث قرآن کریم و هم نسبت به وارثان آن، عنایت ویژه‌ای وجود داشته است؛ براین اساس، آیه ۳۲ سوره فاطر را نمی‌توان با سایر آیاتی که واژه «اصطفی» و «ورث» در آن‌ها آمده مقایسه کرد. معنی ندارد که خداوند گفته باشد از میان همه‌ی مسلمانان، همه‌ی ایشان را برگزیدیم. هم چنین نمی‌توان گفت که برخی از برگزیدگان ظالمند و ...؛ زیرا در ادبیات و سیاق آیات قرآن کریم و کلام الهی، هیچ‌کجا دیده نمی‌شود که خداوند غیرخالص را برای چنین امر مهمی «بگزیده» بنامد.

۸. از این‌که خداوند برگزیدگان را وعده‌ی بهره‌مندی جاودانه از بهشت داده است، پی می‌بریم که برگزیدگان، افرادی خاص و به دور از هرگونه پلیدی و گناه هستند؛ زیرا بشارت دادن گناهکاران به بهشت، فریب و گمراهی است که ذات باری تعالی از آن منزّه است (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷، ص ۴۱۰).

۹. وارث قرآن کریم باید به جمیع احکام و معارف ظاهر و باطن آن آشنا و عالم باشد تا بتواند ضمن مصون بودن از خطا، اشتباه و گناه مردم را هدایت کند. چنین کسی جز معصوم علیه السلام نیست که فرمود:

«سوگند بخدا از تمام مردمی که ادعای علم و دانش قرآن کریم را می‌کنند، من به حقایق و تأویلات آن آگاه‌ترم. اگر آیه در قرآن کریم نبود از تمام پیش‌آمدهائی که تا روز قیامت می‌شد اطلاع می‌دادم. بپرسید از من پیش از آن‌که مرا نیابید. سوگند به کسی که دانه را می‌شکافد و مردم را به هستی می‌آورد، اگر از یک یک آیات قرآن بپرسید خواهیم گفت در چه وقت و برای چه نازل شده و از

ناسخ و منسوخ و خاص و عام و محکم و متشابه و مکی و مدنی آن‌ها خبر
خواهم داد» (شیخ مفید، ج ۱، ص ۳۴).

۱۰. خداوند در آیه ۱۹ سوره‌ی انعام به پیامبر ﷺ فرمود: «به مردم بگو: این قرآن بر من وحی شده تا شما و تمام کسانی را که این قرآن به آن‌ها می‌رسد، بیم دهم (و از مخالفت فرمان خدا بترسانم)». مسلماً بعد از رحلت پیامبر ﷺ نیز باید این رسالت به وسیله نفس پیامبر ﷺ ادامه یابد. بر اساس آیات قرآن به خصوص آیه‌ی مباحله (آل عمران: ۶۱) نفس، پیامبر ﷺ و حضرت علی علیه السلام هستند.

۱۱. با توجه به محتوای سوره‌ی فاطر و وحدت مضمون و پیوستگی آیات آن که یک سیر طبیعی و منطقی برای رسیدن به هدف کلی قرآن یعنی ترسیم مسیر هدایت و رستگاری انسان است، بهتر می‌توان مقصود آیه را فهمید. این سوره از سوره‌های مکی و نزول آن قبل از هجرت پیامبر ﷺ بوده است. (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۶۲۴؛ رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۶، ص ۸؛ عاملی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۵؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۵۲؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۵۰۵؛ رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۶، ص ۲۲۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۳۱۹؛ حقی بروسوی، ج ۷، ص ۳۱۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۴۷). از ویژگی‌های بارز سوره‌های مکی، پرداختن به اصول دین (توحید، معاد و نبوت) و مسائل اساسی و کلی است که یک روال طبیعی و منطقی به شمار می‌رود. در ابتدای ابلاغ دین جدید و آئین نو، باید مسائل کلی آن دین بیان شود تا زمینه برای اجرای جزئیات فراهم گردد. در ابتدای ظهور دین اسلام، جامعه و حکومت منسجم اسلامی شکل نگرفته بود و لذا بسیاری از مسائل مورد ابتلا نبود و یا زمینه و شرایط بیان و اجرای آن‌ها فراهم نبود. حرام بودن مشروبات الکلی در چند مرحله بیان شد. مسائل مربوط به روابط میان زن و مرد، اقتصاد و معیشت و بسیاری دیگر از احکام مرتبط با زندگی شخصی و اجتماعی مردم در مدینه ابلاغ شد؛ یعنی حدود ۱۳ سال پس از آن که پیامبر اکرم ﷺ مبعوث شدند.

در جوامع بشری نیز این روش مبتکرانه قرآن کریم از سوی مصلحان مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ابتدای شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران، امام خمینی رحمته الله علیه که رهبری قیام را برعهده داشت، اصول کلی مورد نظر برای حرکت مردم مسلمان ایران به آینده را بر محور آموزه‌های اسلام ترسیم کرد؛ برای نمونه حکومت باید بر اساس قوانین اسلامی باشد. اصل

ولایت فقیه محور و اساس حاکمیت سیاسی جامعه است. مذهب رسمی کشور ایران شیعه است. دفاع از مظلوم، فارغ از ملیت، مذهب، رنگ و نژاد، از اصول اساسی حکومت اسلامی است و ... این موارد، برخی از اصول کلی نظام جمهوری اسلامی بود که مردم در اوایل حرکت انقلابی خود با آن‌ها آشنا شدند و با تصویری روشن از آینده به قیام و انقلاب ادامه دادند تا پیروز شدند. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، نوبت به سامان دهی زندگی اجتماعی مردم در ابعاد آموزشی، سیاست داخلی و خارجی، اقتصاد، فرهنگ و ... رسید. در این مرحله بود که متناسب با نیاز جامعه، قوانین از قرآن کریم و سنت استخراج و در اختیار مردم قرار گرفت. در جوامع گوناگون، ابتدا قانون اساسی تدوین و سپس سایر قوانین با محوریت قانون اساسی وضع می‌شود. سایر اموری که در این سوره آمده نیز به همان سه محور برمی‌گردد.

۱۲. احادیث فراوانی از معصومین علیهم‌السلام وجود دارد که در آن‌ها بر اختصاص آیه به اهل بیت علیهم‌السلام تصریح شده است. امام علی علیه‌السلام فرمود: «ما هستیم آن برگزیدگان وارث قرآن» (حلی، ۱۳۷۹، ص ۳۷۲). امام صادق علیه‌السلام فرمود: «این آیه فقط در حق ما و ذریه ما نازل شده است» (مجلسی، بی تا، ج ۲۳، ص ۲۲۲). حضرت امام رضا علیه‌السلام در پاسخ سوال کننده‌ای فرمود: «ایشان فرزندان فاطمه علیها‌السلام هستند» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۱۵). امام باقر علیه‌السلام در پاسخ دو نفر از مردم بصره فرمود: «آیه در شأن ما خاندان نبوت نازل گردیده است» (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۰۵). امام کاظم علیه‌السلام این آیه را تلاوت کرد و فرمود: «ما هستیم آن کسانی که خداوند ایشان را برگزید و قرآن را بدیشان به ارث داد» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۳۸). از امام رضا علیه‌السلام روایت شده که: «خداوند از برگزیدگان وارث قرآن، عترت معصومین را اراده نموده است» (همان) از امام عسکری علیه‌السلام است که: «وارثان برگزیده همگی از آل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم هستند» (همان).

سید بن طاوس در کتاب «سعد السعود» گفته است که اخبار زیادی در این مورد دیده‌ام که بعضی از آن‌ها را در کتاب «بهجه» نقل کرده‌ام. این اخبار شاهدهند بر این که آیه شامل تمام اولاد پیغمبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است. ایشان برخی از منابع خود را نیز نام برده است؛ از جمله شیخ ابوجعفر محمد بن بابویه از کتاب «فرق» به اسناد خود از حضرت صادق علیه‌السلام، کتاب «واحد» ابن جمهور که از امام حسن عسکری علیه‌السلام نقل می‌کند، کتاب «دلائل» عبدالله بن جعفر حمیری از حضرت عسکری علیه‌السلام، از کتاب محمد بن علی بن رباح به اسناد خود از حضرت

صادق علیه السلام، از کتاب محمد بن مسعود بن عیاش در تفسیر قرآن، از کتاب «جامع» صغیر یونس بن عبدالرحمن، از کتاب عبدالله بن حماد انصاری، از کتاب ابراهیم خراز و سایرین که در آن هنگام اسم آن‌ها در خاطرش نبوده است (مجلسی، بی تا، ج ۲۳، ص ۲۱۹).

۳. دیدگاه برگزیده در تفسیر آیه

سوره‌ی فاطر بیانگر اصول و محورهای کلی و اساسی دین است. یکی از این محورها که ضامن استمرار اهداف نبوت و اجرای احکام و دستورات دینی بر آن متوقف است، مسأله امامت است: «ای فرستاده ما، آن چه را از جانب پروردگارت به سوی تو نازل شده ابلاغ کن، و اگر نکنی (گویی هیچ) پیام او را ابلاغ نکرده‌ای و خداوند تو را از (فتنه و شر) مردم نگه می‌دارد. بی تردید خداوند گروه کافران را هدایت نمی‌کند» (مائده: ۶۷)؛ آیه‌ای که شیعیان و گروهی از اهل سنت معتقدند درباره حضرت علی علیه السلام است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۳، ص ۳۴۴). خداوند پس از آن که در آیات قبل به مسائل مربوط به توحید و نبوت پرداخت، در آیه ۲۹ فرمود: «کسانی که کتاب خداوند را می‌خوانند و نماز را برپا می‌دارند و از آن چه روزیشان کرده‌ایم پنهان و آشکار می‌بخشند، به داد و ستدی امید بسته‌اند که هرگز زیان ندارد». سپس گویا در صدد مقدمه چینی برای بیان یک مطلب بسیار مهم و اساسی است. مطلبی که بنیان و قوام دین و احکام الهی بر آن استوار است و در زمره‌ی سنت‌ها و قوانین ثابت خدای متعال قرار دارد. آن مطلب مهم، ارسال پی‌درپی رسولان از سوی خداوند است تا علاوه بر حفظ و اجرای اصول احکام الهی که بر پیامبران پیشین نازل می‌شد، حرکت تکاملی دین با ارسال دستورات جدید و تکمیلی، متناسب با رشد و بلوغ عقلی انسان‌ها نیز استمرار یابد. از این رو در آیه ۳۱ فرموده: «و آن چه از کتاب (آسمانی قرآن) به تو وحی کردیم راستین است و چیزی (کتاب‌هایی) را که پیش از آن بوده است راست می‌شمارد»؛ یعنی تصور نشود که ماهیت این دین و آیین جدید با ماهیت و اصول کتاب‌های آسمانی پیشین مغایرت دارد. در ادامه آیه، آگاهی خود نسبت به اندیشه‌ها، اعمال و رفتار بندگان را یادآوری می‌کند: «بی‌گمان خداوند به بندگان خویش، آگاه و بیناست». سپس در آیه ۳۲ به اراده‌ی حتمی خداوند مبنی بر حفظ و حراست از قرآن به عنوان معجزه‌ی جاویدان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و آخرین برنامه‌ی آسمانی برای هدایت انسان پرداخته و می‌فرماید:

«سپس این کتاب را به کسانی که از بندگان خویش برگزیده ایم به میراث دادیم» و البته خداوند بهتر می داند چه کسانی این شایستگی را دارند.

در اینجا این پرسش مطرح است که چرا خداوند، کتاب های آسمانی قبل از قرآن را به همه ی پیروان آن ادیان به ارث داد و قرآن کریم را به برگزیدگان؟ اصولاً چه نیازی بود و چه نکته ای در این اختصاص (ارث دادن به برگزیدگان) نهفته است؟ پاسخ سوال از چگونگی دلالت آیه بر مسأله امامت رمزگشایی می کند. قرآن با سایر کتاب های آسمانی دو تفاوت عمده و اساسی دارد:

۱. قرآن آخرین کتابی آسمانی، کامل ترین برنامه هدایت و جاودانه است.

۲. قرآن، معجزه ی پیامبر اکرم ﷺ است.

این دو ویژگی اقتضا می کند که علاوه بر اصول و محورهای اساسی، جزئیات این کتاب آسمانی نیز دور از دستبرد تحریف و تغییر بماند. برای تحقق این هدف مهم، افرادی آشنا و آگاه به عمق معارف و حقایق قرآن کریم نیاز است که بتوانند تا قیامت، علاوه بر حفظ و حراست آن، تشنگان زلال معارف الهی را سیراب نمایند. بی تردید، همه ی امت اسلامی، علما یا مؤمنین از امت اسلامی نمی توانند حافظ، مبتین و مبلغ همه ی معارف حقیقی قرآن کریم باشند. هیچ کدام از مفسرین شیعه و سنی چنین ادعایی ندارند. اگر چه ذریه ی پیامبر ﷺ و همه ی امت اسلامی وارثان آنین ایشان هستند، اما از آن جا که «برخی از بندگان نسبت به خود ستمگرند و برخی نیز میانه رو» و کمترین درجه از ظلم به خود، کوتاهی در انجام دادن وظیفه در قبال قرآن و احکام آن است، گروهی خاص که برگزیده خداوندند، وارث حقیقی قرآن کریم هستند. آری! تنها گروه سوم از بندگان خدا که به اراده، فرمان و توفیق خداوند در انجام دادن نیکی ها بر دیگران پیشی می گیرند، وارث میراث گران سنگ پیامبر ﷺ هستند. این همان فضل بزرگ خداوند است. مقام والایی که حضرت ابراهیم علیه السلام پس از مبعوث شدن به مقام نبوت و موفقیت در آزمون الهی، مفتخر به دریافت آن شد و ستمگران از آن بهره ای ندارند (بقره: ۱۲۴). کسی که می خواهد مصداق این برگزیده و انتخاب شدن برای به دوش کشیدن بار سنگین وراثت قرآن کریم باشد، باید لوازم و شرایط آن را داشته باشد و اولین و مهم ترین شرط، آشنایی کامل به معارف ظاهری و باطن قرآن است. این معصومین علیهم السلام هستند که از این ویژگی منحصر به فرد برخوردارند.

از سوی دیگر قرآن کریم، هدایت، بیان و بصیرت برای همه‌ی مردم است (بقره: ۱۸۵؛ آل عمران: ۱۳۸؛ جاثیه: ۲۰)؛ همان‌گونه که سایر کتاب‌های آسمانی برای عموم مردم بوده است (انعام: ۹۱). اگر مقصود خداوند از به میراث دادن قرآن، جرم خارجی، صفحات، نوشته‌ها و ظاهر کلمات، آیات و سوره‌های آن و حتی امکان بهره‌مندی از هدایت قرآن باشد، همه‌ی مسلمانان و بلکه عموم انسان‌ها در تمام زمان‌ها و مکان‌ها وارث آن هستند و قید «برگزیدن» بی‌فایده خواهد بود. قرآن کریم برای عموم مردم نازل شده است (انعام: ۱۹). آیات آن، اختصاص به قوم، قبیله، زمان و مکان خاصی ندارد (انعام: ۹۰؛ فرقان: ۱؛ ص: ۸۷؛ تکوین: ۲۷). اگر چه همه‌ی مردم از این نعمت استفاده نمی‌کنند و راه هدایت قرآنی را انتخاب نمی‌کنند و اگر چه جز امت اسلامی برای حفظ و حراست از این کتاب آسمانی اهتمام نمی‌ورزند، اما حراست از قرآن را خداوند تضمین کرده است (حجر: ۹). حتی دعوت پیامبر ﷺ نیز مربوط به همه‌ی جهانیان است و رحمت الهی از مسیر ایشان به همه‌ی موجودات می‌رسد (انبیاء: ۱۰۷) و اگر مقصود از وارثان قرآن را عاملان به آن با درجات مختلف (ظالم به خود، میانه‌رو و سابق به خیرات) بدانیم، همه‌ی مسلمانان داخل می‌شوند و باز هم قید «برگزیدگان» معنا ندارد.

نتیجه‌گیری

در آیه ۳۲ سوره فاطر، مطلبی مهمتر و فراتر از حفظ ظاهر این کتاب آسمانی و قیام به برخی از احکام آن مطرح است. موضوع وراثت آیات و سوره‌های قرآن کریم همراه با علم و احاطه کامل به حقایق معانی و معارف بلند، التزام عملی به اجرای احکام، دستورات و برنامه‌های آن و توانایی استمرار هدایت‌گری مردم به گونه‌ای که مفاد آیه «تا به وسیله آن، شما و تمام کسانی را که این قرآن به آن‌ها می‌رسد، بیم دهم» (انعام: ۱۹)، محقق شود. نمی‌توان گفت که همه‌ی علما و مؤمنین نفس پیامبر ﷺ هستند که به وسیله قرآن انذار می‌دهند. ترکیب منحصر به فرد کلمات و جملات آیه ۳۲ سوره فاطر که در هیچ کدام از دیگر آیات قرآن کریم تکرار نشده است به اضافه محتوای سوره، ترتیب مطالب آن و...، به هیچ عنوان با ادعای وراثت عمومی قرآن سازگار نیست. وراثت ظاهر قرآن از بدیهیاتی به شمار می‌رود که نیاز به گفتن ندارد تا چه رسد به آن مقدمات و توصیفات پیرامون وارثان. همچنین روایات مورد استناد به موضوع سرنوشت

سه گروه در چگونگی ورود به بهشت اشاره دارند و در خصوص انحصار و عدم انحصار وارثان برگزیده ساکت هستند. روشن است که هرکس داخل بهشت شود، لزوماً از برگزیدگان برای وراثت قرآن نخواهد بود. بهشت، دارای مراتب و درجات متفاوتی است. هرکس متناسب با ایمان و عمل خود در یکی از آن مراتب جای خواهد داشت. بنابراین مانعی ندارد که برگزیدگان برای وراثت قرآن کریم همان پیشی‌گیرندگان در نیکی‌ها باشند، اما در عین حال، دو گروه دیگر یعنی ظالم به خود و میانه‌روها (که از دایره ایمان و عمل صالح خارج نشده باشند) نیز با محاسبه آسان و یا بعد از تحمل مجازات‌های مناسب، وارد بهشت شوند. موضوع اصلی آیه وراثت، داخل شدن یا نشدن به بهشت نیست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. الوسی، سید محمود. روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب، ۱۴۱۵ ق.
۲. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی. زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۲۲ ق.
۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. متشابه القرآن و مختلفه، قم: بیدار، ۱۴۱۰ ق.
۴. ابن عاشور، محمد طاهر. التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
۵. ابن عجبیه، احمد بن محمد. البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.
۶. ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۸. بغدادی، علاء الدین علی بن محمد. لباب التأویل فی معانی التنزیل، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۹. بیضاوی، عبدالله بن عمر. أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
۱۰. ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم. الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
۱۱. حقی بروسوی، اسماعیل. تفسیر روح البیان، بیروت: دارالفکر، بی تا.
۱۲. خطیب، عبدالکریم. التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت: دارالفکر العربی، ۱۴۲۴ ق.
۱۳. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی. روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. رازی، ابوعبدالله فخرالدین محمد بن عمر. مفاتیح الغیب، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۱۵. زمخشری، محمود. الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
۱۶. سمرقندی، نصر بن محمد. بحر العلوم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
۱۷. سیوطی، جلال الدین. الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. شمر، سید عبدالله. الجوهر الثمین فی تفسیر کتاب المبین، کویت: مکتبه الألفین، ۱۴۰۷ ق.
۱۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه. معانی الأخبار، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ ق.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰ ش.
۲۱. طبرسی، احمد بن علی. الإحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد: نشر الممرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن. التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۴. عاملی، علی بن حسین. الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۳ ق.
۲۵. فیض کاشانی، ملامحسن. تفسیر الصافی، چاپ دوم، تهران: انتشارات الصدر، ۱۴۱۵ ق.
۲۶. قرائتی، محسن. تفسیر نور، چاپ یازدهم، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.

۲۷. قرطبی، محمد بن احمد. *الجامع لأحكام القرآن*. تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
۲۸. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا. *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۲۹. قمی، علی بن ابراهیم. *تفسیر قمی*. چاپ چهارم، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۷ ش.
۳۰. کاشانی، محمد بن مرتضی. *تفسیر المعین*. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۴۱۰ ق.
۳۱. کاشانی، ملا فتح الله. *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. تهران: کتابفروشی محمد حسن علمی، ۱۳۳۶ ش.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب. *الکافی*. تهران: اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.
۳۳. مجلسی، محمد باقر. *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. تهران: اسلامیه، بی تا.
۳۴. مراغی، احمد مصطفی. *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۳۵. مغنیه، محمد جواد. *التفسیر المبین*. قم: بنیاد بعثت، ۱۴۲۵ ق.
۳۶. مفید، محمد بن محمد. *الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۳۷. مفید، محمد بن محمد. *تفسیر القرآن المجید*. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۲۴ ق.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۳۹. موسوی همدانی، سید محمد باقر. *ترجمه المیزان*. چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۴۰. میبیدی، احمد بن محمد. *کشف الاسرار و عده الابرار*. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی